

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏADƏT VAQİF QIZI CAHANGİRZADƏ

HÜSEYN CAVİDİN YARADICILIĞINDA
İNSAN KONSEPSİYASI
(20-Cİ İLLƏRƏ QƏDƏRKİ DÖVR)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Mir Cəlal Paşayev adına
Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qara Mustafa oğlu Namazov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizaməddin Şəmsəddin oğlu Şəmsizadə**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Cavidə Ağa qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji**
Universitetinin Azərbaycan və dünya
ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə _28_ _10_ 2016-cı il saat ____ da Bakı
Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.02.181) iclasında olacaq-
dır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət
Universiteti

Dissertasiya ilə BDU-nun Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat ____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor: T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin ən böyük şair və filosoflarından olan Hüseyn Cavidin əsərləri milli mənlilik şüurunun formalaşmasında, xalqın istiqlal ideyalarının tarixi həqiqətə çevrilməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu əsərlər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümum-türk mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Yüksək romantik pafos, insanın bəşəri taleyi, türkün tarixdəki rolu, ilahi eşqin tərənnümü, müharibəyə nifrət, mənəvi azadlığın vəsfi H.Cavidin əsərlərində qoyulan başlıca problemlərdəndir. Belə bir sənətkarın əsərlərinin, o cümlədən, onun yaradıcılığının 1920-ci ilə – sovetləşməyə qədərki mərhələsində yazdığı «Keçmiş günlər» (1913), «Bahar şəbnəmləri» (1914) şer kitabları, «Ana» (1910), «Maral» (1912), «Şeyx Sənan» (1914), «Şeyda» (1916), «Uçurum» (1917), «İblis» (1918) əsərlərinin sovet ideologiyasının təsirlərindən kənar, istiqlal işığında öyrənilməsi müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün son dərəcə mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Belə bir tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd H.Cavidin yaradıcılığının ötən əsrin 20-ci illərinə qədərki mərhələsində insan konsepsiyasının bədii-fəlsəfi mahiyyətini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- XX əsr Azərbaycan romantizmində insan probleminin nəzərdən keçirilməsi;
- H.Cavid poeziyasının Azərbaycan (ümumi Şərq) romantik şərinin ənənələri kontekstində təhlili;
- Romantik-lirik qəhrəmanın mənəvi aləminin araşdırılması;
- Lirik «mən» və lirik xarakter münasibətlərinin təhlili;
- Şairin ilk faciələrinin («Ana», «Maral», «Uçurum», «Şeyda») insan taleyi və Şərq humanizmi münasibətləri baxımından nəzərdən keçirilməsi;
- Mistik-romantik eşq, məhəbbət və ibadətin «konflikti»nin öyrənilməsi;
- «İblis»in romantik ədəbiyyatın fəlsəfi-estetik prinsipləri ilə təhlili, İblisə satılmış insanın xilas problemi nəzərdən keçirilməsi;
- H.Cavidin estetik idealının tarixilik və müasirlik müstəvisində təhlilə cəlb edilməsi;
- Qərb və Şərq münasibətlərinin insan problemi baxımından

araşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq H.Cavid yaradıcılığının zəngin axtarışlar dövrü Türkçülük fəlsəfəsinə əsaslanan meyarla araşdırılır. H.Cavidin ilk əsərləri həm sıx bağlı olduğu Türkiyə romantizmi, xüsusilə müəllimi Rza Tofiqin sufi romantizmi ilə, həm də Avropa romantizm ədəbiyyatı təcrübələri ilə əlaqəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi həmçinin onun problem mənzərəsi ilə müəyyən olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti, ilk növbədə, mövzuya münasibət tərzı və qoyulan problemlərin novatorluğu ilə bağlıdır.

İşin təcrübi əhəmiyyətinə gəlincə isə, bu dissertasiyadan H.Cavidin yaradıcılığı, habelə XX əsrin ilk qərınəsindəki ədəbi- fəlsəfi mühitlə bağlı gələcək tədqiqatların aparılması, dərş vəsaitlərinin hazırlanması, habelə ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə fənlərinin tədrisi prosesində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat prosesində müqayisəli-tarixi və analitik-nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Türkiyə, Avropa, rus və Azərbaycan alimlərinin romantizm ədəbi cərəyanına dair tədqiqatları işin nəzəri bazasını təşkil edir.

İşin aprobasıyası. Tədqiqat BDU-nun Mir Cəlal adına Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda və ölkə xaricində çap olunan müxtəlif məcmuə, toplu və jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə, habelə elmi konfranslarda oxunmuş məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır..

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobasıyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı «**Hüseyn Cavidin yaradıcılığında insanın mənəvi təkamülünün bədii inkası**» adlanır. Bu fəsildə, ilk növbədə, H.Cavidin yaradıcılığının formalaşdığı XX əsrin əvvəllərinin sosial-ədəbi mənzərəsi canlandırılır, romantizm ədəbi cərəyanının aparıcı simalarından biri kimi H.Cavidin bu cərəyanın inkişafındakı rolundan bəhs edilir.

I Fəslin 1-ci yarım bölməsi **«Hüseyn Cavidin poeziyasında insanın mənəvi-psixoloji aləminin təcəssümü»** adlanır. İncəsənətin ideal həqiqət axtarışı olması konsepsiyası H.Cavidin ilk kitabları olan «Keçmiş günlər» (1913) və «Bahar şəbnəmləri»ndəki (1917) ədəbi nümunələr işığında nəzərdən keçirilir. «Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir» həqiqətinin Hüseyn Cavid romantizminin əsas şüarı, estetik qayəsi, psixoloji tutumu olduğu vurğulanır. Qeyd edilir ki, bu, «Mən fəqət hüsnü xuda şairiyəm//Yerə enməm də səma şairiyəm» - deyən, fikri, zehni, duyğusu səmalarda dolaşan, böyük sufilər kimi Allahın hüsnünü təsvir, tərənnüm və vəsf edən filosof şairin estetik konsepsiyasıdır.

H.Cavidin romantizmi sənətkarın həyata gərgin psixoloji münasibətlərindən, dəqiq desək, həyatda olmayanları görmək arzusundan doğan bədii-fəlsəfi sənət güzgüsü idi.

Şairin «Keçmiş günlər» və «Bahar şəbnəmləri» adlı ilk kitablarında toplanmış 32 şeir, əslində, Azərbaycan ədəbiyyatında bir bədii-fəlsəfi cərəyan kimi romantizmə yol açmış, onu formalaşdırmış, romantik bədii metodun poetik psixologiyasını əks etdirən əsərlər idi.

I Fəslin 2-ci yarım bölməsi **«Hüseyn Cavidin lirikasında insan və reallıq»** adlanır. Bu mövzunu tədqiq etmək üçün onun saf məhəbbəti tərənnüm edən, ictimai məzmunlu, maarifpərvər şeirlərini tədqiqatə cəlb etmək lazımdır. H.Cavidin bir qisim şeirlərində insan xəyalı ilə real cəmiyyət arasında təzad olduğu bildirilir. İnsan həmişə xəyalən xoşbəxtlik, gözəllik axtarır. Ancaq reallıqda isə bu belə deyil. Həqiqət acıdır. İnsanın xəyalı ilə həyatın reallığı bir-birinə təzaddır:

Xəyal içində bəşər daima səadət arar,

Həqiqətin yüzü lakin, gülümsəməz ağlar.

XX əsrin bir çox sənətkarlarının yaradıcılığında kimsəsiz, səfil uşaqların acınacaqlı taleyi əsərlərin mövzu predmetinə çevrildi. C.Cabbarlının «Qürub çağı bir yetim», «Boranlı qış gecəsi», H.Cavidin «Öksüz Ənvər», «Vərəmli qız», «Küçük sərsəri» şeirlərini, Ə.Məmmədcanlının «Qızıl qönçələr» hekayəsində Sürəyya obrazını, Mir Cəlal Paşayevin «Bir gəncin manifesti» romanında Bahar obrazını misal göstərmək olar. Bu uşaqların sonunun faciəli olmasına səbəb kimsəsizlik, yoxsulluq içərisində yaşamaları, soyuq, boranlı qış gecələrində ətrafdakı insanların biganəliyi, laqeydliyi. Bu problem şairin yaşadığı dövr üçün aktual ictimai problemdir.

Bəzi tənqidçilər H.Cavidə xəyalpərvər, dövrünün reallıqlarını əks

etdirməyən bir sənətkar kimi qiymətləndirirlər. Ancaq «Görmədim» şeiri bunun əksini sübut edir. Romantik şair bu lirik parçanı XVII əsrin realizminin görkəmli siması M.P.Vaqifin «Görmədim» şeirinin təsiri ilə yazmışdır. Burada şair cəmiyyətdən sevgi, vəfa, mərhəmət gözləyir. Ancaq bu dünyada əzab, xəyanət, hiylə, bələdan, riyakarlıqdan, boş yaltaqlıqdan başqa bir şey görmür. Yenə də lirik qəhrəmanın arzu, xəyalı ilə həyatın, mühitin acı həqiqətin təzadlı təzahürü özünü göstərir.

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,

Hər səadət ruhu oqşar pək sönük bir şölədir.

Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...

Görmədim, əsla bələdan başqa bir şey görmədim.

Qadın azadlığı problemi, qadına olan zülm, şiddət realistləri və romantikləri narahat edən mövzulardan biridir. H.Cavid də mənzum dramlarında, poeziyasında bu mövzuya toxunmuşdur. Buna misal olaraq onun «Qadın» şeirini gətirmək olar. Şair sillənin, dayağın, təhqirin qadına rəva olmadığını qəzəblə və narazılıqla bildirir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **«Hüseyn Cavidin ilk faciələrində ictimai mühit və insan taleyi problemi»** adlanır. Bu fəsildə, ilk növbədə, Azərbaycan mənzum dramaturgiyasının inkişafında H.Cavidin rolu haqqında söhbət açılır. Ədəbiyyat tariximizdə mənzum dramın ilk nümunəsi sayılan «Çay dəstgahı» birpərdəli pyesini Cəlil Məmməd-quluzadə yazsa da, mənzum dramaturgiyamızın banisi məhz H.Cavid hesab edilir. Çünki H.Cavid ədəbiyyatımıza az zaman çevrəsində mənzum faciənin klassik nümunələrini bəxş etmişdir.

H.Cavid haqqında ən yaxşı əsərlərdən birinin müəllifi, professor Yaşar Qarayev onun poeziyasını təhlil edərək yazır: «Mütəfəkkir ruhlu, filosof Cavid, şübhəsiz hər şeydən əvvəl fəlsəfi poeziya və məhəbbət şairidir... Poeziya və səhnə tariximizdə Cavid ilk növbədə bir novatordur... onun bədii islahatlarından klassik romantik şerin üslub modeli və problem tərkibi dəyişir...»¹

Biz bu dəyişimi Cavidin ilk əsərlərindən olan «Ana» faciəsindən görməyə başlayırıq. «Ana» əsəri 1910-cu ildə yazılıb. «Ana»nın çox sadə bir məzmunu var. Cavidin bu əsərinin bədii-fəlsəfi qayəsi Səlmanın son sözlərində öz əksini tapır:

¹ Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı, «Gənclik», 1985, s.115

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!
Get, miskin hərif, get! Cəllad yırtıcı!
Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!
Ancaq vicdansızları bəslər dünya!
Get, gözümlə görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!
Nə haqsızlıq etdinsə, allahdan bul!

Oğul qatili qarşısında əzəmətlə dayanmış Ananın – Səlmənin təmsalında oxucu insan, onun mənəvi qüdrəti, insani böyüklüyü qarşısında rıqqətə gəlir.

H.Cavidin ikinci dram əsəri olan «Maral» 1912-ci ildə Tiflisdə yazılmışdır. «Maral» H.Cavidin nəslə yazdığı dörd pərdəli bir faciədir. Əsərdə, həqiqətən iki əsas xətt var. Bir Turxan bəy və 16 yaşlı Maral xətti, bir də Turxan bəyin hüquq təhsili alıb Barjomi şəhərində dincələn oğlu Cəmil bəy və Humay xətti. Əslində H.Cavid hər iki xətdə sevginin və sevgisizliyin faciəsini qələmə alır.

Gözəl və gənc Maral özünün yaşlı ərinə gizli bir nifrətin iztirablarını yaşayır. Burada da H.Cavid öz qəhrəmanının mənəvi aləmini açmaq üçün psixoloji paralelizmdən istifadə edir: «Ah, bu gözəl bahar hər kəsin könlünü açdığı halda nədənsə bəni sıqıyor. O, rəngarəng çiçəklərin lətif rayihələri sanki bəni boquyor. O şəfqətli bülbüllərin sevimli nəğmələri guya bana gülüyor, yaxud bənim talesizliyimə ağlıyor. Bu geniş dairə, bu müzəyyən və gözəl odalar bana dar və qaranlıq məzarlardan daha sığıntılı gəlir. ... İnsan o vaxt xoşbəxt olardı ki, dünyaya hiç gəlməyeydi!»

«Maral» Turxan bəylə Maralın münasibətlərində sevgisizliyin faciə, Cəmil bəylə Humayın münasibətində sevginin səadət olduğunu əks etdirir. Ona görə əsərdə Maral baş qəhrəman misalında görünə bilmir ki, H.Cavid sevginin təntənəsinə daha çox diqqət yetirir. Maralın da faciəsi əslində Arslan bəyə olan «qanunsuz» sevgi ilə başlayır. Mühit, milli adət-ənənələr elədir ki, ərli qadının başqa kişiylə sevgisinə bəraət qazandırmaq olmazdı. Və bu sevginin sonu faciə ilə bitməli idi...

«Maral» pyesində H.Cavid öz milli romantik görüşlərini, türkçü baxışlarını əks etdirir. Bu, obrazların adından tutmuş (məsələn, Turxan, Arslan (Alp Arslan), Çingiz (Çingiz xan) əsərin məzmununa qədər hər yerdə özünü hiss etdirir. Topçu alayının 35 yaşlı zabiti Çingiz Turxan bəyin zəngin evinin divarından asılmış Şeyx Şamilin portretinə baxıb deyir: «Ah, nədənsə bilməm, daima bu böyük simaya qarşı qəlbimdə

dərin bir hörmət, böyük bir məhəbbət hiss edirəm».

H.Cavidin insan konsepsiyası müəyyən qədər Turxan bəyin dostu «ucaboylu, qartal baxışlı milli dağstanlı qiyafəsində 45 yaşlı mühəndis» Bəypoladın xidmətçi Bayrama dediyi sözlərdə ifadə olunur: «Heysiyyətli bir baba yigit, nə oynar... nə gülər... nə də ağlar... Çünki oynamaq cingənelərin işidir, gülmək cocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır... Nərdə boynu bükük və miskin bir erkəyə rast gəlsəm, dərhal sinirlərimə toxunur, bəxşus da o adam türk qövminə mənsub olursa!»

Bu sözlərlə də H.Cavid türkü ucaldır, türk insanı haqqında öz qənaətlərini irəli sürür. Türkün əsl sifəti boynubüküklük, miskinlik, ağlayıb-sıtqımaq, hərcayi gülmək yox, məğrurluq, yüksək mənlik, cəngavərlikdir fikrini irəli sürür, böyük romantik filosof-şair.

«Maral» faciəsi H.Cavidin dramaturq kimi ilk uğurlarındandır. Əsər Qafqazda və teatr Krımında dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, türk gəncliyinin ən çox sevdiyi əsərlərdən biri kimi böyük uğur qazanmışdır. Bu əsərdə romantizm və sentimentalizm bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Xüsusilə, Cəmil və Humay xətti romantikadan çox sentimental səciyyə daşıyır və bu da təbiidir.

H.Cavidin bütün yaradıcılığı XX əsr romantizm ədəbi cərəyanının bəhrəsi idi və şairin estetik ideali, qəhrəman - insan konsepsiyası bu ədəbi cərəyanın bədii-fəlsəfi prinsiplərinə uyğun idi.

II Fəslin 1-ci yarım bölməsi «**Şeyda**»: **Realist mövzu, romantik qəhrəman**» adlanır. Böyük dramaturq H.Cavid «Şeyda» əsərini iki möhtəşəm faciənin – «Şeyx Sənan» (1914) və «İblis»in (1918) arasında 1916-cı ildə yazmış, pyes ilk dəfə 1922-ci il dekabrın 15-də Hökumət teatrında tamaşaya qoyulmuşdu¹.

Mövzusunun aktuallığına görə xüsusilə tamaşaya qoyulduğu dövrdə – 20-ci illərdə yüksək qiymətləndirilsə də, etiraf etməliyik ki, məsələn, o dövrdə yazılmış «Şeyx Sənan» və «İblis»lə müqayisədə «Şeyda» bədii-fəlsəfi cəhətdən zəif əsərdir. Fikrimizcə, əsərin zəifliyinə səbəb məhz aktual mövzu – inqilabi mövzudur. Əsərin mövzusu mətbəə işçilərinin ağır və dözülməz həyatından alınıb. H.Cavid bu dövrdə Rusiyada baş verən geniş inqilabi hərəkətdən ruhlanaraq, bir türkçü kimi türk xalqlarının düşməni olan Rus çarizmini məhvə doğru aparan siyasi iğtişaslardan vəcdə gələrək fəhlə mövzusunə müraciət edir. Bu,

¹ Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu, Bakı, Elm, 2005, s. 12 - 13

əsində, XX əsrin əvvəllərindəki reallıqları əks etdirən bir mövzu idi. Fəqət dar mətbəə mühiti, mürəttiblərin sırf inqilabi arzuları romantik Cavidə əngin üfüqlərdə qanad çalmağa imkan verməmiş, nəslrlə yazdığı bu əsərində o, göylərə baş vurmağa imkan tapmamışdır. Cavidşünaslığın ilk təmsilçilərindən olan H.Zeynallı əsəri müasirlik kateqoriyasının nəzəri-estetik prinsipləri ilə təhlil edərək yazırdı: «Zəminəsini Qafqaziya və qəhrəmanlarını Qafqaz türkləri təşkil edən «Şeyda» faciəsi Hüseyn Cavidin sıra yazılan pyeslərinə nisbətən – yaşadığımız həyatdan alındığı cəhətlə – daha müasir və ona görə daha inqilabi ruhlu bir əsər sayıla bilər»¹.

«Şeyda» 1917-ci il inqilabi ərəfəsindəki mövcud konfliktləri əks etdirən romantik dram əsəridir. Konfliktin bir tərəfində mətbəə müdiri, qəddar Məcid Əfəndi, onun oğlu Əşrəf, digər tərəfində Şeyda, Qara Musa, Rauf dayanır. Müəllif baş mürəttib Məsudun simasında liberal mövqeli adamların, həmçinin milliyyətçə alman olan rəssam Maks Millerin, arvadı Mariyanın, gözəl qızı Rozanın obrazlarını da yaradıb. Əsərdə H.Cavidin və ümumən romantiklərin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan məzarçı, qara geyimli mələk obrazları da vardır.

H.Cavid «Şeyda»-nı azadlıq uğrunda mübarizə aparanların ideya rəhbəri və sevən romantik aşiq kimi verir. Şeyda mürəttib yoldaşlarına deyir: «Yer üzünü sarmış olan bütün əmələlər, bütün füqərayi-kasibə həp sizin kimi düşünsələr, bəşəriyyət bir çox əsrlər daha ayaqlar altında əzilməyə məhkum olur. Halbuki bütün cihanı bəsləyən, bütün orduları silahlandıran, bütün sərmayədarları – bütün sahibkarları sərəməldən həp şu aciz sandığınız əmələlər, həp o nasirli əllərdir». Şeyda onları qeyrət və cəsarətə səsləyir, onlardan səbat və mətanət tələb edir. «Haqq alınar, verilməz!» Şeydanın (Hüseyn Cavidin!) qənaəti budur.

«Şeyda» bir növ realizm və romantizmin çarpazlaşması əsasında yazılıb. H.Cavidin bütün əsərlərində eşq əzabı qəhrəmanların həm fəlakəti, həm də səadəti kimi verilir. «Şeyda» pyesində qara geyimli mələk belə Rozanın Teyfi ilə danışan Şeydaya «O sənin məftununsa, sən də onun Məcnunusan» deyir. «Şeyx Sənan»da olduğu kimi burada da H.Cavid «ilahi eşq» anlayışını işlədir: «Qara geyimli mələk. Əmin ol Şeyda, əmin ol! Bundan sonra heç bir maneə, heç bir qüvvət sizi bir-birinizdən ayıramaz (Açıq pəncərəyə nifrətlə) Baqsana! İştə bu ilahi eşqi yıldızlar da alqışlayır, mələklər də təqdis ediyor». Bu ilahi eşqin

nurunda Şeyda dustaqxananın pəncərəsindən baxaraq bir cənnət görür və ona sarı can atır. «Şeyda. Aman, ya Rəbbi! O incə bulutların toqquşması, şu parlaq yıldızların alışması nə gözəl!.. Ah, o rəngarəng quşlar, şu al qanatlı mələklər nasıl da oynayıyor, necə də uçuşuyor!».

Beləliklə də bir tərəfdə nakam (fəqət ilahi!) eşqdən doğan romantik xəyal, digər tərəfdən isə inqilab hayqırıqları! XX əsr romantik qəhrəmanının yaşam fəzası da elə məhz bu deyilmi...?!

II Fəslin 2-cü yarım bölməsi «**Fəlakətli uçurumlar və zavallı insanlar**» adlanır Cavidin, demək olar ki, əksər əsərlərində bir «Uçurum» obrazı var. «Şeyx Sənan»da oxuyuruq:

Şeyx Sənan: Baq, Xumar! İştə hər tərəf uçurum...

Xumar: İstəsən bən səninlə məhv olurum.

Beləliklə də onlar əl-ələ verib uçuruma – haqqa doğru atılırlar. Yaxud: «Şeyda» əsərində liberal düşüncəli Məsud belə deyir: «Əvət, bu gedişlə ki, biz gediyoruk, daima önümüz uçurumdur. Həm də öylə fəlakətli uçurum ki, əsla qurtuluş yox, əsla çarə yox...»

Ümumən, XIX əsrin sonu – XX əsrin önlərində Azərbaycan ədəbiyyatında uçurum müxtəlif bədii fəlsəfi məzmununda işlənmişdir. Bu baxımdan N.Nərimanovun «Bahadır və Sona» romanındakı «uçurum dərələri» xatırlamaq kifayətdir. H.Cavidin uçurumları da müxtəlif idi. Fəqət onların hamısı ədəbin fəlsəfi romantikasına xidmət edirdi.

«Uçurum» faciəsi də «Şeyda» kimi H.Cavid yaradıcılığının birinci dövründə, 1917-ci ildə, «Şeyx Sənan» və «İblis» arasında yazılmışdı. Burada Şərq-Qərb münasibətləri, iki əxlaq tərzinin ziddiyyətləri, türk gəncliyinin Avropaya meyli ilə bağlı mənəvi-əxlaqi problemlər nəzərdən keçirilir.

Bu əsərdə qoyulan məsələlər, istər-istəməz, XX əsr Azərbaycan romantizminin dahi nəzəriyyəçi-filosofu Əlibəy Hüseynzadənin aforizmə çevrilmiş məşhur bir fikrini yada salır: «Nə qədər ki, biz Avropanı beynimizdə həzm etməmişik, o çağadək biz Avropanın mədəsində həzm olunmaq zorunda qalacağıq». Bu sətirələr «Uçurum» əsərinin baş qəhrəmanı Cəlalın başına gələn faciələrin də səbəbidir... «İnsan öz faciəsini özü hazırlayır!» H.Cavidin «Uçurum»da gəldiyi qənaət budur. H.Cavidin insan konsepsiyası mükəmməl fəlsəfi əsaslara malik bir təlimdir. Bu təlim yüksək psixologizmi ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərindəki uçurum obrazı da bu psixologizmin ifadəsinə xidmət edir.

H.Cavidin dramatik faciələrində uçurum bir qayda olaraq insanla zaman arasındadır. Belə uçurumlar sosial səciyyə daşıyır və bəlkə də

¹ Cavidşünaslıq, II-III c., Bakı., Elm, 2007, s. 82.

onları adlamaq mümkündür. Lakin, H.Cavidin digər uçurumları - insanın öz içindəki uçurumları adlamaq çətindir. Bütün zamanlarda əksər fəlsəfi təlimlər, bədii fikrin axtarışları insanın özünün özünə qalib gəlməsinin, özünü dərk etməsinin yollarını arayıb axtarır.

H.Cavid yaradıcılığında da məhz bu sonuncu niyyət əqidə və amal bütövlüyünün başlıca şərti kimi əsas yer tutur. Əslində böyük romantik şair və dramaturqun insan konsepsiyasının əsasında da bu keyfiyyət dayanır. İdeal həqiqət axtaran fədakar insan real uçurumları adlaya bilmir. Romantik qəhrəmanın faciəsi də məhz bundadır.

Dissertasiyanın III fəslə **«Şeyx Sənan» faciəsində kamil insan problemi** adlanır. Təsəvvüf sistemində insanın kamilləşməsi prosesi böyük filosof şair və dramaturq H.Cavidin yaradıcılığında əsas yer tutur. Onun ilk qələm təcrübələrindən tutmuş şairin şah əsərlərinə qədər demək olar ki, hamısında güclü ürfan işığı mövcuddur. Hüseyn Cavidin qəhrəmanları yüksəlmək arzusundadırlar və bu yüksəliş mənəvi təmizlənmə sayəsində olur. Şeyx Sənan, Xəyyam, Peyğəmbər və s. obrazlar bu mənəvi ucalmaqla həqiqətə qovuşurlar. Həqiqətə-haqqa yaxınlaşdıqca din fərqləri azalır. İnsanın mənən təmizlənməsi, ilahi eşq ilə haqqə yüksəlməsi dinlərin bir olması ideyasına gətirib çıxarır:

Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha məsud olardı cinsi-bəşər.

H.Cavidin ürfan görüşləri onun 1912-ci ildə yazdığı «Şeyx Sənan» faciəsində təzahür edir. Bu əsərdə Nəsimidən, Həllac Mənsurdan, Mövlana Cəlaləddin Rumidən, Fəridəddin Əttardan, Füzulidən, Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fəlsəfəsindən gələn fəlsəfi düşüncələrin cizgiləri öz əksini tapıb.

III Fəslin 1-ci yarım bölməsi **«Ədəbi tənqidin «Şeyx Sənan» faciəsinə münasibəti»** adlanır. H.Cavid yaradıcılığına münasibətin əsasında nəzəri-metodoloji fikrin 20-30-cu illər modeli dayanır. H.Cavidin «Sevinmə, gülmə, qzum» şeirinin yersiz ixtisarlarla «Şəlalə» məcmuəsində (1913, № 4) çapı ilə bağlı H.Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadənin 1913-cü ildə Naxçıvandan yazıb göndərdiyi «İqbal» qəzetinin 5 may tarixli sayında dərc olunmuş «Ədəbi bir cinayət» adlı məktubla başlanır.

1920-1930-cu illərdə H.Cavidi ən çox tənqid edən, eləcə də onun ədəbi-tarixi dəyərini ən düzgün təyin edən XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Cəfər Cəbbarlı idi. O, Hüseyn Cavid haqqında bir

neçə dəyərli məqalələr yazdı. «Ədəbi mübahisələr» müəllifi C.Cəbbarlı da öz böyük müasirinə - H.Cavidə realist ölçülərlə yanaşır.

H.Zeynallının «Şeyx Sənan» haqqında mülahizələrim» məqaləsi isə «Maarif və Mədəniyyət» jurnalının 1926-cı il 12, 1927-ci il 1-2 və 3-cü saylarında dərc edilmişdir. Bu yazı bir daha sübut edir ki, H.Zeynallının H.Cavid yaradıcılığına marağı intensiv xarakter daşımışdır, faktiki olaraq o, Azərbaycan cavidşünaslığının birinci mərhələsinin- təşəkkül dövrünün əsasını qoyan ədəbiyyatşünaslardan biridir. H.Zeynallı «Şeyx Sənan» faciəsini onun yarandığı dövrün - XX əsrin əvvəllərinin teatr tarixi prosesləri kontekstində tədqiq və təhlil edir, o zaman səhnəyə qoyulan bir sıra əsərlərin «ziyalılarda bir ikrah dəxi oyatmaqda olduğunu» qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı H.Cavidə, təbii ki, həm də «Şeyx Sənan» faciəsinə bir də 20 ildən sonra öz münasibətini bildirdi. 1956-cı ildə-ümumən 37-ci il məhkumlarına kütləvi bəraətdən dərhal sonra Azərbaycan tənqidi Cavidə və ən çox «Şeyx Sənan» faciəsinə müraciət etdi.

1957-60-cı illərdə Məmməd Cəfərin H.Cavid haqqında silsilə məqalələri çap olunur, onun yazdığı «Hüseyn Cavid» oçerki 1960-cı ildə «Ədəbiyyat tarixi»nin II cildinə daxil edilir. Elə həmin il M.Cəfərin 261 səhifəlik «Hüseyn Cavid» monoqrafiyası çap olunur, 1961-ci ildə isə Məmməd Cəfər «Hüseyn Cavid və 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» əsərini yazdı. Beləliklə də, Azərbaycan cavidşünaslığının sovet dövrünə aid araşdırmalarının əsası qoyulur və «Şeyx Sənan» H.Cavidin və Azərbaycan romantizminin şah əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. 1967-ci ildə ədəbiyyatşünas Zəhid Əkbərov «Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək ədəbi-nəzəri fikrin diqqətini konkret olaraq bu əsərə yönəltdi. H.Cavidə və «Şeyx Sənan»a ən obyektiv münasibəti 1963-cü ildə müdafiə edilən Y.Qarayevin «Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrı» adlı namizədlik dissertasiyasında görürük.

Hüseyn Cavid və xüsusən «Şeyx Sənan» haqqında ən müasir araşdırmalar cavidlər ocağına, onların mənəvi mühitinə ən yaxın adamlardan biri olan Cavidşünas Azər Turana məxsusdur. Türkcülüyü dərinədən bilən, bu şərəfli sahədə dəyərli əsərlər yazmış A.Turan H.Cavidin ədəbi-tarixi mövqeyinə də türkcülük kontekstində yanaşır.

Biz küllən Azərbaycan cavidşünaslığının «Şeyx Sənan»la bağlı əsas, elmi-nəzəri qənaətlərini qeyd etdik. Əlbəttə, həm H.Cavid, həm də

«Şeyx Sənan» haqqında yüzrlə siyasi-ideoloji yargılı, demoqogiya həddindəki hədyanları şərh etməyi lazım bilmədik. Bizim fikrimizcə, H.Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi hadisələrin baş verdiyi tarix unudulmadan üç müstəvidə təhlil və dərk olunmalıdır: sufizm, romantizm və müasirlik!

III Fəslin 2-ci yarım bölməsi «Şeyx Sənan» faciəsində insan və ilahi eşq» adlanır. «Şeyx Sənan» mövzusunun ilk olaraq yazılı ədəbiyyatda XII-XIII əsrlərin ən tanınmış sufi şairlərindən olan Şeyx Fəridəddin Əttar qələmə almışdır. Şeyx Sənan tarixi şəxsiyyətdir yoxsa əfsanəvi? Bəzi tədqiqatçılar Şeyx Sənanın F.Əttarın xəyalinin məhsulu olduğunu, obrazı yaradarkən özünü düşündüyünü qeyd edirlər. Bəzi alimlərin fikrincə, Şeyx Sənan F.Əttarın mürsidi olmuş, Sənan Şamda bir şəhərin adı və ya yeddi yüz nəfər müridi olan şeyxin adıdır. Türk tədqiqatçısı Yusif Babür Əhməd bin Hənbəl, Nəsai, İbn Salah kimi ərəb tarixçilərin sözlərinə istinad edərək Şeyx Sənanın tarixi şəxsiyyət olduğunu və adının Əbubəkr Əbdürrəzzaq olduğunu qeyd edir.

Tədqiqatçı Y.Babür «Şeyx Sənan» əfsanəsinin məhz Ə.Əbdürrəzzaqla bağlı rəvayətlərdən biri olduğunu da istisna etmir. Eyni zamanda Y.Babür «Şeyx Sənan» qissəsinin ilk dəfə Gülşəhrinin farsca-dan türkcəyə tərcümə etdiyini də qeyd edir.

XVII əsrdə yaşayıb yaratmış Molla Camal Rəncinin «Şeyx Sənan» əfsanəsi əsasında «Şeyx Sənan və tərsa qızı» poemasını yazmışdır. XXI əsrdə qədim bədii nümunələri müasir şəkildə oxucuya çatdıran yazıçı Fəxri Uğurlu da «Şeyx Sənan» əfsanəsini eyni adlı hekayəsində yeni şəkildə əks etdirmişdir. F.Uğurlu hekayəni H.Cavidin eyni adlı dram əsərindən təsirlənərək yazmışdır. H.Cavidin Xumarı F.Uğurlunun hekayəsində Tamara adlandırılrsa da bir neçə yerdə Şeyx Sənan Tamaraya «Xumar» deyərək müraciət edir. H.Cavidin Xumarı kimi F.Uğurlunun Tamarası gürcü qızıdır. Lakin H.Caviddə Xumar Platon adlı keşişin qızı, F.Uğurlu da isə Tamara gürcü knyazı İraklinin qızıdır. Xumardan fərqli olaraq Tamara çox ərköyün qız kimi təsvir olunur. H.Cavidin pyesindəki sonluq M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının sonunu xatırladır. Əvvəl Xumar ölür, onun həsrətinə dözə bilməyən Şeyx Sənan da ölür. Çünki Xumarsız Şeyx Sənan üçün həyat yoxdur:

Şeyh Hadi:

O, Xumarsız nasıl cihanda yaşar?

Bəllidir, ay günəşdən ayrılmaz,

Günəş olmazsa, ay işıq salmaz.

Bu şeir parçasında təsəvvüfdə ikiliyin «mən» və «sən»nin qəbul etməməsi fikri irəli sürülür. Mövlana «mənəvi varlıq birlikdən ibarətdir» deyərək ikiliyi qəbul etməmişdir. Bu misralarda Mövlananın vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin izləri görünür.

Dərviş Şeyx Sənanla Xumarı səmada qovuşduğunu görür. F.Uğurlu da isə Şeyx Sənanla gürcü qızı Tamaranın 7 ildən sonra toyu olacağını təsvir edir. Ancaq Tamara bu toyun ona fəlakət gətirəcəyini hiss edir və hiss etdiklərini Şeyx Sənana danışır. Şeyx Sənan bu toyun dünyanın sonunacan yubadalacağına qərar verir və bunu belə izah edir: «Övlad bədənə artımdı –bir bədənə deşib çıxma bilmiriksə, yüz-yüz, min-min bədənə üstündən necə aşib bir-birimizi görəcəyik? Bədənə bəyüdükcə ölümümüzə böyüyəcək, qorxumuz da, itkimiz də». Mövlananın fikrincə birlik cisim baxımından lazımsızdır, birlik bədənlərin çoxluğundan meydana gələ bilməz. İnsan özünü dərk etməlidir və Allahdan mənəvi birlik diləməlidir. Sonda Tamara yeddinci dağın ətəyində monastırda qalıb Şeyx Sənanın yolunu gözləyir, Şeyx Sənan isə öz sevgilisinə qovuşmaq üçün yol alır. Müəllif sevgililəri qovuşdurmur. Müəllifin fikrincə, dünya hələ bu toya hazır deyil: «Şeyx Sənan bu dünyanın üstündə hələ çox işləməlidir, çox». Təsəvvüfdə «mən» və «sən» ikiliyi qəbul olunmur. Kamil insan məni Allahda yox etməlidir və bir «mən» olmalıdır. Rumi yazırdı: «Onun yanında iki mən sığmaz. Sən «Mən!» deyirsən; O da «Mən!» deyir. Ya sən öl, ya da o ölsün ki, bu ikilik qalmasın. Fəqət onun ölməsi imkansızdır» F.Uğurluya görə ikilik dünyanın sonunacan davam edəcək. Onun hekayəsində təsəvvüf fəlsəfəsinin cizgiləri görünür. Lakin o bu mövzuya real prizmadan baxaraq, insanın xislətini, mənəm-mənəmliyini bilərək kamilləşməsinin hələ uzun sürəcəyini bildirir. Müəllif tək insanın yox, bəşərin kamilləşməsinin arzusundadır. H.Cavidin «Şeyx Sənan»-ında insan təsəvvüf məqamlarından keçərək aləmi-lahuta yüksəlir. Molla Camal Rəncinin poemasını nəzərdən keçirdikdə F.Əttarın təsirinin olduğu hiss edilir. Şeyx Sənanın dinindən döndüb tərsa qızının şərti ilə şərab içməsi, donuz otarması, zünnar geyinməsi, daha sonra tövbə edərək din yoluna qayıtması, tərsa qızının Şeyx Sənandan ona islam dininin qəbul etməsində yardımçı olması, bundan sonra qızın əbədiyyətə qovuşması və Şeyx Sənanın onu dəfn edib Kəbəyə üz tutması kimi epizodlarda bu oxşarlığı görmək olar.

«Şeyx Sənan» faciəsində iki plan var: bir hadisələrin baş verdiyi tarixi məkan və zaman, bir də rəya. H.Cavid Sənanın yuxusunu real

plana daxil edir. Bu daha çox sufi-mistik məqsəd daşıyır.

Heç şübhəsiz ki, Sənanla Xumar arasındakı ilahi məhəbbətdə bir Leyli-Məcnun sufiliyi də vardır. Şeyx Sənan da Məcnun kimi sevgilisi uğrunda real mübarizə aparmır. Məsələn, Papasın təkidi ilə Platon sözünə xilaf çıxıb Xumarı ona verməyəndə Şeyx Sənan sakitcə çəkilib gedir, Özdəmir və Oğuz Xumarı qaçıрмаğı təklif edəndə, onlarla heç vəchlə razılaşmır.

H.Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi İNSAN-ın ilahiləşdirən, onun Tanrı səviyyəsinə yüksəlmək imkanlarını aşkara çıxaran romantik – sufi bir türk faciəsidir. O, sufizmin, romantizmin və türkçülüyn bədii-fəlsəfi vəhdətindən yaranıb. «Şeyx Sənan» eşqin etiqad, məhəbbətin ibadət üzərində mənəvi-ilahi qələbəsinə əks etdirir.

Bu əsər haqqında öz tədqiqatlarında ən cəsarətli fikirləri söyləyənlərdən biri məhz ədəbiyyatşünas Məsud Əlioğlu olmuşdur. O belə qənaətə gəlir ki, bu romantik faciəsində H.Cavid «üç mürəkkəb fəlsəfi-əxlaqi problemin bədii həlli üzərində dayanmışdır». Müəllif həmin problemləri belə formulə edir: «1. Müəllim və müdavim, yaxud müridlikdən mürşidliyə doğru ucalan pillə. 2. İdeal və real gözəllik həyatdır, yaxud realist mütəfəkkir idealist filosofu tərkdir; məhəbbətin qələbəsi; 3. Haqq aşiqi, divanə mütəfəkkir, yaxud təklik ən müdrik həqiqətdir»¹.

Dissertasiyanın IV fəslə «İblis» faciəsində insanın mənəvi tənəzzülünün bədii əksi» adlanır. Bu əsərdə H.Cavidin əsas məqsədi cinə, şeytana, şərə uymuş, müharibələr etməyə, qanlar tökməyə həris insanı xilas etməkdir. Əlbəttə, İblisin şirin dilinə, cingiltili qəhqəhələrinə, dünyanın rəqs dairəsinə salınmış, vahimə ilə yaşayan insanı xilas etmək müşkül məsələdir.

«İblis»in bədii-fəlsəfi gücü dünyaları rəqs etdirən fəlakətlərə qarşı durması, insanın əlindən tutub onu xilas etməsi ilə bağlıdır. Əsərdəki həlledici məqamlara müraciət edək. Əsər İblisin və Mələyin bəyanatı ilə başlayır.

İblis: «Canlar yaqar, evlər yıqyor insan...».

Mələk: «İblisəmi uymuş bəşəriyyət?!» - bu Tanrıya verilən sualdır. Arxasınca İNSAN-ın – filosof Arifin Tanrıya müraciəti gəlir:

Ya Rəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət
Bulmazmı nəhayət

İnsanları xəlp etmədə var bəlkə də hikmət
İblisə nə hacət?!

İblisin məqsədi onu saymayan Arifi özünə kölə etməkdir. Arifin «Kimsin, nəcisin? Söylə nədir fikri məramın // Nərdən gəliyorsun, nə imiş şöhrəti namın?» sualına İblis belə cavab verir: «Mən şimdiki bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim... Adəm kibi bir sayğısız axır ləkə vurdu». Beləliklə, İblisin insanlara nifrətinin səbəbi məlum olur. O, Arifə «Gəldim verəyim qəlbinə bir nuri-həqiqət» - deyir. Arifdən «Bir zülmət ikən nuri-həqiqət verəməzsən» - cavabını alır. İblis «atəşi zülmət sanıyorsun» deyir, o əlləməyi-məşhur Zərdüşti xatırladır. «Mən» nurə fəqət talibim atəş nəmə lazım», «Məhv olsa da hər bənliyim uymam sana, dəf ol!» - deyər Arif onu rədd edir. Beləliklə, əsərdə İblislə Arif, atəşlə nur üz-üzə gəlir. Arif yalan üçün mühit yaradan kimi İblis fürsətdən istifadə edib ona hücum çəkir.

Arif hələlik İblisə təslim olmayıb, ona görə də öz rəqibinə belə cavab verir:

Dəf ol, yetişir, eyləmə əsla bəni təltif,
Möhtac deyil altuna, ya qurşuna Arif.

«İblis» - «Hamlet» deyil və burada həbsxanaya bənzəyən təkə Danimarka yox, bütünlüklə dünyadır. Bu şəffaf divarlı, pəncərəsiz həbsxanada hadisələr sanki divarlar arasında yox, döşəmə ilə tavan arasında cərəyan edir. Digər bir fikir: «İblisin sınağından keçən İnsan» leytmotivi səhnədən kənarda qalır.

Halbuki, İblisin özünün ürəyi («Mən»i) yoxdur. O, - iblisləşməyə uyanın – iblisləşmənin «mən»ini «oynayır»; təmsil edir. Heç yerdə insana «mən yaxşıyam!» - demir; «Sən məndən də püssən!» - deyir...

İblis kimdir? O, ümumiyyətlə «insan», sözün həqiqi mənasında «insan!» demək deyil, yox: bütünlükdə öz fəlsəfi pafosu və bədii süjeti ilə faciənin bizə nişan verdiyi İblis – xaxamdır, papasdır, şeyxdir, İbn-Yəmindir, yer üzündəki bütün mənəvi və fiziki sifislilərdir». Bu mülahizələrlə də Yaşar Qarayev faciənin bütün mahiyyətini açmış olur. Adları çəkilən zümrələr», yəni insanların ruhunu İblisə təslim etmiş, iblisləşmiş varlıqları Elxan bir sıraya düzüb güllələtdirir. İnsanı İblisdən xilas etmək üçün əvvəlcə cəmiyyəti iblisləşmiş, cümlə xəyanətlərə bais insanlardan xilas etmək lazım idi.

İblisləşmiş dünya müharibənin gücü ilə çalxalanan, rəqs edən, atəş sovuran dünyadır. Arif əslində çevrəsində yaşadığı bu dünya ilə

¹ Əlioğlu M. Eşq və ülvyyə. «Ədəbiyyat və incəsənət», 29 mart 1969

birlikdə əsəb rəqsi edən şaşqın filosofdur. O, İblisi öz içinə buraxdıqdan sonra cinayət edir, ixtiyar bir kişinin gözəl qızı, sevən qəlbi ülvyyə bulağı kimi çağlayan Xavəri öldürür, bir gözəli başqa bir gözələ qurban verir. Bəs bu iblisləşmə deyilmi?!

Ən gözəl arzular kimi, ən fəna, ən dəhşətli planları da məhz insan özü öz içində yetişdirir, cücərib bitirir. Sevimli bir gözəli, əslində heç bir günahı olmayan Xavəri boğan tək-cə çalxalanan dünyanın əlində çılgınlaşıb əsəbləri pozulan Arif deyil, onun içində rahatca bardaş qurub əyləşən İblisdir.

H.Cavid İblisin dili ilə İnsana anladır ki, İnsan heç zaman özü-özündən qaça bilməz. Çünki İblis onun içində oturub, o artıq ruhunu İblisə təslim edib, iblisləşib. Fəqət, İnsan İblisdən xilas olmalıdır. Bunun üçün insanın içində Tanrı nuru və Allah zəkası var.

Faciədə qarşılaşdırılan başlıca ideyalar bir tərəfdən «ədalət, mərhəmət, vicdan» ideyası (Arif), digər tərəfdən altun və silah gücünə arxalanaraq miskin nəfsə xidmət etmək (İblis) ideyasıdır¹. İblis ironik qəhqəhələri ilə Arifi məğlub etmək istəyir. Arifin ideali gözəl, fəaliyyəti isə zəifdir.

İblisin fəvqəltəbii mahiyyətli ayrıca varlıq deyil, müəyyən ictimai-iqtisadi şəraiti və belə şəraitdə insan mənəviyyatında təzahür edən mənfi keyfiyyətlərin təcəssümü olması və naqis mühit daxilində insanın daim İblislə qarşılaşmasının labüdlüyü əsərin özündə İblisin dili ilə belə söylənilir:

Siz nə qədər mənfi uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız.
Qarşılaşıb birləşəriz daima,
Ayrı deyil, çünki bariz daima.

İblis insan mənəviyyatını miskinləşdirmək, onu mühitin passiv əlavəsinə çevirmək vasitələrinin; altun və qurşunun, maddi nəşə və zorakılığın timsalıdır².

Hüseyn Cavid yaradıcılığında insan konsepsiyası bütöv bir sistem, əslində müəllifin həyata baxışının əsas imkanındır. Ona görə də istər oğul qatili xilas edən ana – Səlmə, istər öz gözəlliyinin qurbanı olan Maral, istər eşqi etiqaddan uca tutan Şeyx Sənan, istərsə də qəlbi

İblisin cəngində parçalananlar – hansı insan olursa-olsun, Cavidin mənsub olduğu cərəyanın – romantizmin qəhrəmanlarıdır. Cavidin insan konsepsiyası Cavid romantizminin tərkib hissəsidir. Onun həqiqətləri dəqiq realizmə məxsus həyat həqiqətləri deyil, romantik həqiqətlərdir. Cavidin qəhrəmanları səmavi qəhrəmanlardır.

H.Cavid romantizminin qüdrəti bunda idi ki, o insanı yerlərdən göylərə qaldırmağı, insana kosmos predmeti kimi nəzər salmağı bacarırdı. Hürufilər deyirdi: «İnsan həqdən qopmuş nur parçasıdır». H.Cavid də bu fəlsəfinin ənənəsini öz zamanəsinin çapında davam etdirirdi.

H.Cavidin insan konsepsiyası çox geniş bir anlayışdır, onun romantik fəlsəfəsi bu konsepsiyanın əsasında dayanır. Onun obrazlarının gözəlliyi, fəlsəfi-estetik dəyəri bundadır ki, bu obrazlar incə bir romantika ilə süslənib, fəlsəfi kamillik həddinə çatmışlar. H.Cavid bir daha sübut edir ki, «İnsan uçurum üzərindən çəkilmiş bir kanatdır» (F.Nişə). Bu cəhət böyük dramaturqun insan konsepsiyasının fəlsəfi mahiyyətini əks etdirir.

Akademik M.Cəfər yazıb: «Təbiət və insan, təbiət hadisələri ilə insan həyatı, mənəviyyəti, insan arzu və xəyallarının müqayisələndirilməsi Cavid dilində obrazlılığı təşkil edən əsas canlı üsullardır. Şairin nəzərində bütün canlı və cansız təbiət, insan mənəviyyatının bütün mürəkkəb psixoloji halları, ay, günəş, ulduzlar, dənizlər, nəhrlər, çaylar, çiçəklər, quşlar... yaşayan, düşünən insan varlıqlarıdır. Cavid şeirinin bütün məcazları, təşbih və istiarələri, canlandırma, şəxsləndirmə, təzad, kinayə və sair bu iki əsas ünsürün, təbiətlə insanın bir-birinə bənzədilməsi yolu ilə yaradılır¹. İnsanın təbiətə bənzədilməsi kimi, təbiət hadisələrinin də insan psixologiyasına bənzədilməsi H.Cavid sənəti üçün səciyyəvidir. O, təbiəti insaniləşdirə bilir, ay, günəş, çiçək, çay insan kimi düşünür, iztirab çəkir, azad olması ilə sevinir.

Şübhəsiz ki, bütün yazıçıların insan konsepsiyasının ilk mənbəyi həyatdır. Hər bir dövrün sənətkarı əsərinin qəhrəmanını, bununla bərabər insan təsəvvürünü çevrəsindəki həyatdan alır. H.Cavidin də insanı XX əsrin adamı idi. Lakin o adamın kimliyinin, daha doğrusu, kim olmalı olduğunu Şeyx, Peyğəmbər, Teymur, Xəyyam və s. kimi romantik-tarixi obrazlarla əks etdirirdi. Çünki, H.Cavid həyata da, tarixə də öz romantik aləminin, təxəyyülünün prizmasından baxırdı. Bu

¹ Xəlilov S. Cavid və Cabbarlı: müxtəlifliyin vəhdəti. Fəlsəfi etüdlər. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, s. 81 – 82

² Yəni orada

¹ Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı., Azərnəşr, 1962, s. 56

mənada, H.Cavidin bütün yaradıcılığını, təbii ki, bu halda onun bədii qiyafəli İnsanlarını – obrazlarını səciyyələndirən daha iki mənbə var. Onlardan birisi H.Cavidin şəxsiyyətidir. H.Cavidi yaxşı tanıya Rza Təhməsinin dəyərli bir fikri var: «Cavid olduqca təvazökar, sözün müsbət mənasında, insanı heyratə gətirən bir qürurə malik idi. O, insanlara dərin hörmət və məhəbbət bəsləyər, bununla yanaşı kimsədən asılı olmaq istəməzdi».¹

Bax, H.Cavidin İnsan konsepsiyasının cövhərində dayanan məhz bu qürur idi. Bu qürur onun bütün qəhrəmanlarını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət idi.

H.Cavidin yaradıcılığında insan konsepsiyasını nəzəri-tarixi zəmindən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Ümumiyyətlə, H.Cavidin insan konsepsiyası güclü tarixi əsasla malikdir. Tarixilik onun yaradıcılığında həm problem həm estetik prinsip olaraq özünü doğruldur. Bu təkcə onunla bağlı deyil ki, H.Cavid Peyğəmbər, Xəyyam, Şeyx Sənan, Əmir Teymur kimi tarixi şəxsiyyətlərə müraciət edir, daha çox ona görə ki, tarixilik H.Cavidin hadisələrə, münasibət tərzindədir.

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Hüseyn Cavid (1882-1941) XX əsr Azərbaycan milli romantizm ədəbi cərəyanının yaradıcılarından biri, görkəmli dramaturq və romantik şair – filosof kimi özünün «Ana», «Maral», «Uçurum», «Şeyda», «Şeyx Sənan», «İblis» kimi poetik şedevrləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur.

2. Azərbaycandakı mürəkkəb ədəbi-mədəni mühitdə formalaşan romantizm ədəbi cərəyanının aparıcı simalarından biri kimi H.Cavidin yaradıcılığının problem mənzərəsini həm bədii, həm də fəlsəfi baxımdan, romantik kontekstdə əks etdirən başlıca mövzu məhz insan konsepsiyasıdır.

3. Təbiət və insan, təbiət hadisələri ilə insan həyatı, mənəviyyəti, insan arzu və xəyallarının müqayisələndirilməsi Cavid dilində obrazlılığı təşkil edən əsas canlı ünsürlərdir. Cavid şerində paralelizm romantik səciyyə daşıyır, təbiət məfhumları insan psixologiyası ilə süslənirlər.

4. Hüseyn Cavid yaradıcılığında insan konsepsiyası bütöv bir sistem, əslində müəllifin həyata baxışının əsas imkanındır.

5. Cavidin insan konsepsiyası Cavid romantizminin tərkib hissəsidir. Onun həqiqətləri dəqiq realizmə məxsus həyat həqiqətləri deyil, romantik həqiqətlərdir. Cavidin qəhrəmanları səmavi qəhrəmanlardır.

Tədqiqat mövzusu üzrə dissertantın aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. «Azərbaycan Cavidşünaslığının təşəkkülü» «Filologiya məsələləri» № 8, Bakı 2009, s. 556-563
2. «Hənəfi Zeynəli Cavidşünas kimi» «Dil və Ədəbiyyat» jurnalı №4 (40) Bakı – 2009, s. 169-171
3. «Hüseyn Cavid poeziyasında romantizm və psixologizm» «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual problemləri» Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci il ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans 3-8 may, 2010, Bakı-Gəncə-Naxçıvan, s. 120-124
4. «İblis» faciəsində insanın xilas problemi» Filologiya məsələləri № 10, Bakı – 2011, s.306-310
5. «Социальная среда и человеческая судьба в ранних трагедиях Гусейна Джавида» «Хабарши Вестник» Казахский Университет имени Ал-Фараби (серия Востокведения) №3(56) Алматы-2011, с. 70-72
6. «Cavidşünaslığın birinci mərhələsində ədəbi tənqidin «Şeyx Sənan» faciəsinə münasibəti» «Filologiya məsələləri» №9, Bakı-2012, s.317-322
7. «Hüseyn Cavidin «Uçurum» faciəsində insan konsepsiyası» «Varlıq» məcmuə № 167 Shahrake Chods, Tehran, İ.R.İRAN 2011, s. 33-42

¹ Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu (bibliografik göstərici). Bakı, Elm, 2005, s. 3

С.В. Джахангирзаде
Концепция человека в творчестве Гусейна Джавида
(период до 20-х годов)

Резюме

В исследовательской работе дается объяснение концепции человека в творчестве выдающегося Азербайджанского поэта и философа Гусейна Джавида. Основной целью исследования является выявление художественно-философской значимости концепции человека в творчестве Гусейна Джавида в этапе, охватывающем период до 20х годов прошлого века.

В диссертации исследуются произведения, созданные поэтом в период его творчества до 20х годов, в том числе «Мать», «Марал», «Шейда» и «Шейх Санан».

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка литературы. Первая глава диссертации называется «Формирование творчества Гусейна Джавида и Джавидоведения Азербайджана». В первой главе рассматривается первый этап творчества Гусейна Джавида и формирование Джавидоведения в истории литературы. В ней обсуждается роль Гусейн Джавида, являющегося одним из ведущих представителей романтизма в литературе, в развитии этого литературного течения. Внимание уделяется олицетворению духовно-психологического мира личности в поэзии Гусейна Джавида.

Вторая глава называется «Проблема общественной среды и человеческой судьбы в ранних трагедиях Гусейна Джавида». В этой главе, в первую очередь, обсуждается роль Г. Джавида в развитии азербайджанской стихотворной драматургии. Проводится анализ произведений «Мать» и «Марал». В ней проводится анализ реалистической тематики и образа романтического героя в драме «Шейда». В то же время, в этой главе рассматриваются социальные и моральные падения в обществе, а также трагедии беспомощных перед этими проблемами людей. В этой главе на примере трагедии «Пропась» рассматриваются отношения между Востоком и Западом, контраст между двумя типами нравственного поведения, морально-нравственные проблемы связанные с тяготением тюркской молодежи к Европе.

Третья глава работы посвящена вопросу поклонения и любви в трагедии «Шейх Санан». Отношение Джавида к любви, которую он называет «самой большой религией», рассматривается в этой главе как новое выражение суфитского мировоззрения.

Четвертая глава диссертации посвящена проблеме спасения человека в одном из лучших произведений Джавида «Иблис». Умозаключения, сделанные в ходе исследования, обобщены в Заключении. В конце работы приводится список использованной литературы.

S.V.Cahangirzadeh

Concept of human in Huseyn Javid's works
(the period before the 20s)

Summary

The research work gives an insight into the concept of human in works of outstanding Azerbaijani poet and philosopher Huseyn Javid. The main purpose of research is to determine the philosophic significance of human concept in works of Huseyn Javid during the early twenties of the last century.

The thesis features an analysis of the poet's works, which were written before the 1920s, including Mother, Maral, Sheyda and Sheikh Sanan. The thesis consists of introduction, four chapters, summary and references list. First chapter is named "Huseyn Javid's works and formation of Javid studies in Azerbaijan". The first chapter highlights the first phase of Huseyn Javid's work as well as the formation of Javid studies in history of literature. Huseyn Javid is one of the most outstanding representatives of romanticism and this chapter discusses the importance of his work in the development of this literary school. Attention is paid to the personification psycho-spiritual personality in poems of Huseyn Javid.

The second chapter is called "The problem of social environment and human fate in early tragedies of Huseyn Javid". This chapter's main topic is the significance of Huseyn Javid's poems in development of dramatic poetry in Azerbaijan. Such works as Mother and Maral are analyzed.

It features an analysis of realistic subjects and the image of a romantic character in the poet's Sheyda drama. At the same time, it analyzes social and moral decadence in the society and the tragedies of the helpless people. This chapter discusses relationships between East and West, contrast between two different types of morality and moral and ethical problems caused by the bent of Turkish youth for Europe on example of tragedy "Abyss".

The third chapter highlights the issue of worship and love in Sheikh Sanan tragedy. Javid's attitude towards love, which he calls "the biggest religion", is analyzed in this chapter as a new expression of Sufi thought. The fourth chapter addresses the problem of human salvation in one of Javid's best works, Iblis.

The conclusions reached in the course of the research are featured in the Summary. The research work also has a references list.

На правах рукописи

Саадет Вагиф кызы Джахангирзаде

КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ
ГУСЕЙНА ДЖАВИДА
(период до 20-х годов)

5716.01- Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2016